

اهمیت وقف کتاب و کتابخانه در اسلام و ایران

○ محبوبه معمار طلوعی
کارشناس ارشد کتابداری

بودند از:

۱. مسجد آمد و میافارقین
۲. مسجد جامع ابوحنیفه در بغداد
۳. جام‌الآزهر در قاهره
۴. مسجد جامع نیشابور
۵. مسجد جامع حلب
۶. مسجد جامع زیدی در بغداد
۷. مسجد جامع اصفهان
۸. مسجد النبی در مدینه
۹. مسجد جامع احکامک در قاهره
۱۰. مسجد جامع الظاهریه
۱۱. مسجد جامع قروین در شهر فاس
۱۲. مسجد رضوانی در شهر نعر
۱۳. مسجد زینتونه
۱۴. مسجد ازبک اشرافی
۱۵. مسجد جامع الظافری
۱۶. مسجد ابی‌الذهب در قاهره^۱

در کتاب وفیات الاعیان^۲ در باب وقف آمده است که یاقوت حموی کتابهایش را وقف مسجد الزیدی نمود. و کان قد وقف کتبه علی مسجد الزیدی الذی بدرب دینار بیغداد، و سلمها الی الشیخ عزالدین ابی‌الحسن علی‌بن الاتیر صاحب التاریخ الکبیر فحملها الی هناک...

شاه عباس اول در سالهای ۱۰۱۷ و ۱۰۲۲ ه. ق. آنچه کتاب فارسی داشته از تواریخ و دواوین و مصنفات ایرانی وقف آستانه شیخ صفی در اردبیل نموده و به آنجا فرستاده که از این مجموعه هم سه نسخه در کتابخانه موزه ایران باستان در تهران وجود دارد. همچنین وقف‌نامه شاه‌عباس اول مورخ ذی‌قعدة ۱۰۳۷ ه. ق نشان‌دهنده آن است که ۱۲۰ مجلد کتاب بر آستانه ری و مدرسه آن وقف کرده که تنها سه نسخه از آن برجای مانده است. ابوحاتم

بزرگان دین و نیل به ثواب اخروی است و دیگر این که چون کتابها با زحمت فراوان تهیه و استنساخ می‌شد و به قیمتهای گزافی خریداری می‌شد شایسته بود که به دقت محافظت شود، مالکین، این کتابها را به مساجد، زیارتگاهها و مدارس وقف می‌کردند تا به صورت بهتری نگاهداری شود و در دسترس نسلهای آینده قرار گیرد.^۵

فقههای اسلامی وقف کتاب را بر اساس اصل تعارف «که عبارت از است از تفاهم و توافق عمومی در استفاده از چیزی و رعایت نحوه این استفاده بر اساس قراردادهای مربوط به روابط چه مدنی و چه مذهبی» قبول کردند. توجیه این اصل در حدیثی از پیامبر (ص) آمده است که «چیزی را که مسلمانان مناسب تشخیص دهند خدواند نیز با آن موافق است» به این ترتیب وقف متون قرآن از همان روزهای آغازین اسلام شرعاً به وقف کتاب نیز کشیده شد.^۶ اولین مجمع عمومی در اسلام به مثابه اولین مرکز تعلیم و تعلم مسجد بود. بنابراین در ابتدا قرآن‌ها و سپس کتابها به مساجد وقف می‌گشت و چون مساجد با معماری آن زمان فاقد گنجایش لازم بود با وقف بیشتر کتاب، در داخل مساجد محللهای ویژه‌ای برای نگهداری کتاب اختصاص یافت، بعدها به هنگام بنای مساجد بزرگ کتابخانه‌های معتبری در جوار مساجد ساخته می‌شد که این رسم فرهنگی تا عصر ما نیز ادامه دارد و بیانگر این واقعیت است که در اسلام، عبادت و علم از یکدیگر تفکیک‌ناپذیر است. بنابراین، کتابخانه‌های مساجد از اولین کتابخانه‌هایی بودند که مسلمانان در کشورهای اسلامی تاسیس کردند. بدین سان که مساجد اسلامی، علاوه بر محل عبادت و راز و نیاز با آفریدگار جهان، به صورت مرکز مهم مطالعه، تحقیق و دانش‌اندوزی درآمدند و دریای علم و فضل و کمال را در دسترس فرهنگهای مختلف جهان قرار دادند.^۷ پس از آن که مساجد رسماً بصورت مراکز تعلیم و تعلم درآمد وقف کتاب به مساجد توسعه بیشتری یافت. مساجدی که دارای کتابخانه وقفی بوده‌اند و شهرت جهانی یافتند عبارت

وقف در لغت به معنی ایستادن (منتهی الارب) بحالت ایستاده ماندن و آرام گرفتن (از اقرب الموارد). ووقف (منتهی الارب) اقامت کردن^۱ می‌باشد.

در کشف اصطلاحات الفنون به معنی حبس آمده است. در اصطلاح فقهی به معنای حبس مال در راه خداست که عین آن ثابت می‌ماند و از منافعش طبق نظر واقف استفاده می‌شود.^۲ در دوران اسلامی، حضرت علی (ع) و فاطمه‌زهرا(س) از نخستین کسانی بودند که موقوفاتی را برای رفع نیاز مستمندان از خود بجای نهادند. فاطمه بنت الرسول (ص) «ام العیال» را که قریه‌ئی بین مکه و مدینه بود وقف کرد^۳ حضرت علی چشمه ساری را که در مدینه و سپس نخلستانهایی را که در کوفه بود و با دست مبارک خود احداث کرده بودند وقف محرومان کردند. در کتاب صحیح بخاری از ابوعبدالله محمدبن اسماعیل، آورده شده است که پیغمبر اکرم (ص) زمینی را وقف کرد و منافع آن را برای ابن‌السییل (در راه ماندها) صدقه قرار داد. در کتب شیعه از املاکی که حضرت فاطمه (س) و حضرت علی (ع) و سایر امامان وقف کرده‌اند سخن رانده شده است. مشهور است باغهایی که هم‌اکنون در محله نخاوله مدینه (محله شیعه‌نشین) به نام باغ صبا و باغ مرجان وجود دارد از موقوفات امام حسن مجتبی (ع) و علی‌بن‌الحسن (ع) است.^۴

وقف کتاب و کتابخانه

سابقه وقف کتاب در اسلام به نیمه اول قرن اول هجری می‌رسد. در زمان حیات پیغمبر (ص) قسمتهای مختلف قرآن که بر اشیاء گوناگون نوشته می‌شد در مسجد ضبط می‌گردید تا شاید بدین وسیله در معرض استفاده عموم قرار گیرد. بدین ترتیب وقف کتاب از همان صدر اسلام متداول گشت. انگیزه وقف کتاب دلایل گوناگون دارد از آن میان: انتشار علوم، استفاده دانش‌پژوهان از منابع مورد نیاز، گسترش این امر در اجتماع، عمل به سفارشهای

بستی تمیمی از فقهای دین و حفاظ آثار و صاحب تالیفات فراوان متوفی ۲۵۴ هـ. ق. کتب خود را وقف و آنها را در خانهای جمع کرد که یک نفر آن را اداره می کرد.^{۱۱} حدود ۱۶۵ سال قبل از تاسیس نظامیه و مدرسه ابوحنیفه اسماعیل بن احمد بن اسدین سامان (متوفی ۲۹۵ هـ. ق. / ۹۰۷ م) مدرسه‌ای دایر داشته است که دانشجویان برای تکمیل مطالعاتشان به آنجا می آمدند و در کتابخانه آنجا که موقوفاتی بر آن وقف شده بود به کاوش و تحقیق می پرداختند.^{۱۲}

مسئله وقف در اسلام مباحثات زیادی را به دنبال آورد فقها به آسانی وقف کتب را نپذیرفتند چنانکه حسن بن زیاد (متوفی به سال ۲۰۴ هـ / ۸۱۹ م) به نقل از موسس مذهب حنفی، می نویسد: بجا خواهد بود که قرآنها برای ابد برای استفاده ساکنان اماکن مذهبی، مکه و یا جاهای دیگر و یا برای مسافران و فقرا وقف شوند. اما اگر روزی واقف خواست می تواند وقف خود را پس بگیرد و اربابان او هم می توانند همین کار را انجام دهند. محمد بن حسن شیبانی (متوفی به سال ۱۸۹ هـ / ۸۰۴ م) یکی از شاگردان ابوحنیفه مشروعیت وقف اشیاء را مشروط به این می کند که این وقف به صورت عرف درآمد باشد زیرا به نظر او، هنگامی که عرف و عادت یا قیاس تعارض داشته باشد می توان قیاس را ندیده گرفت. همچنین اصل ابدی بودن وقفه در وقف کتابها، هنگامی که عرف این وقف را پذیرفته است می تواند مورد توجه قرار نگیرد. از نظر محمد بن حسن شیبانی وقف مصاحف و کتاب و قرآن جایز بوده است.^{۱۳}

نصیر بن یحیی (متوفی به سال ۲۶۸ هـ / ۸۸۱ م)، فقیه بزرگ بلخ و شاگرد یکی از مریدان ابوحنیفه نیز عقیده‌ی مشابه نظر محمد دارد او وقف کتابها ۱۳ را جایز می شمرد و کتابهای خود را برای استفاده فقهای حنفی، وقف کرد.

در مذاهب دیگر سه فقیه بزرگ: مالک بن انس (متوفی به سال ۱۷۹ هـ. / ۷۹۵ م)، محمد بن ادریس شافعی (متوفی به سال ۲۰۴ هـ / ۸۱۹ م) و احمد بن حنبل (متوفی به سال ۲۴۱ هـ / ۸۵۵ م)،

وقف کلیه اشیاء قابل استفاده غیر مصرفی را که فروش آنها اجازه داده شده باشد، جایز شمرده‌اند.^{۱۴}

تا اواخر قرن سوم هجری که رسم وقف کتابها معمول شد پیدایش وقف کتاب، جز به چند مورد وقف کتابهای نامشخص نینجامید و با توجه به نبود کتابخانه‌های عمومی و بیت‌الحکمه‌ها در اواخر قرن سوم هجری، دارالعلم‌ها تنها موسسات پیش از آن عصر بودند. اولین کتابخانه وقفی در تاریخ اسلام کتابخانه‌ای است که در عصر عضدالدوله (متوفی به سال ۳۷۲ هـ / ۹۸۲ م) وقف شده بوده است. عضدالدوله درباره این وقف گفته بود: «این کار خیریه‌ای است که پیش از ما صورت نگرفته است.» مفهوم این ادعا به هیچ وجه این نیست که کتابخانه عمومی دیگری تا پیش از تاسیس این کتابخانه وجود نداشته است. بلکه معنای آن این است که کتابخانه مزبور نخستین کتابخانه‌ای بوده است که طبق شرایط وقف ایجاد شده است. کتابخانه‌های وقفی که بعدها واقف آن را تاسیس و شرایط برای آن معین کرده هدفتش این بوده که استفاده‌کنندگان او را به دعای خیر یاد کنند و برای حفظ و حراست کتاب از حربه قسم و قسم به خون سیدالشهدا (ع) استفاده کرد و عباراتی در پشت کتب وقفی نوشته‌اند چنانکه در قرآن وقفی ۳۹۳ هـ. ق. نوشته‌اند: فروخته نمی شود، بخشیده نمی شود، و به ارث گذاشته نمی شود.^{۱۵}

وجود کتابخانه‌های وقفی از وقف نامه‌هایی که در اعصار مختلف بدست آمده‌اند اثبات شده است. نمونه‌هایی از کتابخانه‌های وقفی به ترتیب تاریخ عبارتند از:

- کتابخانه ری که با قوت حموی درباره آن نوشته است ملک نوح بن منصور سامانی والی خراسان مخفیانه به صاحبین عباد نامه نوشت و او را به همکاری با خود فراخواند و قول داد او را از حقوق و مزایای سالانه برخوردار نماید ولی صاحبه دعوت او را نپذیرفت و پنهان‌هایی آورد، یکی از پنهان‌هایش این بود که به اندازه چهارصد بار ستر یا بیشتر، از کتابهای علمی نزد اوست و با وجود این کتابخانه عظیم نمی تواند از ری به جای دیگری برود. صاحبین عباد بعد از خود این کتابخانه را وقف عموم کرد و بعدها به کتابخانه عمومی تبدیل شد و تاریخ وقف آن به سال ۳۸۵ هـ. ق. سالی که صاحبین عباد وفات یافت برمی گردد.^{۱۶}

- کتابخانه آستان قدس رضوی که از قدیمیترین کتابخانه‌های ایران است. وقف‌نامه مورخ رمضان ۴۲۱ هـ. ق. را که در مجلدی از قرآن کریم نوشته شده، کهن‌ترین سند برای اثبات وجود کتابخانه آستان قدس رضوی می باشد.

- کتابخانه ساوه که واقف آن موفق‌الدین ابوطاهر حسین بن محمد بوده که وقتی امین‌الدوله تمیذ طبری (متوفی ۵۶۶ هـ. ق) آن را دید تعجب کرد، لذا شعری در مدح واقف آن سرود. ساوه تا سال ۶۷۷ ق. آباد بود و مغولها که به ایران آمدند شهر را ویران کردند و همه ساکنان آن را به قتل رساندند.

- بیت‌الکتب تبریز که قدیمی‌ترین سند برای اثبات آن وقف‌نامه غازان خان مورخ ۷۰۲ هـ. ق. می باشد.

- بیت‌الکتب رشیدی^{۱۷} که وقف‌نامه رشیدالدین فضل‌الله همدانی مورخ اول ربیع‌الاول ۷۰۹ هـ. ق. که معروف به وقف‌نامه ربیع رشیدی است محکمترین سند برای اثبات وجود بیت‌الحکمه است.

- مدرسه اقامحسن در استرآباد توسط وقف‌نامه مورخ نوازدهم رجب ۱۲۴۲ هـ. ق. بنیان نهاده شد.

- قرآنت خانه مسجدجامع قریه ایرن‌آباد یزد بوسیله وقف‌نامه مورخ ۱۲۵۷ هـ. ق. تاسیس شد.

- کتابخانه فیروزآباد فارس که وزیر قوام‌الدین عمادالدین ابومصور عادل فرزند مافنه تاسیس کرد. او از وزرای ملک بوبهی ایوکالیجار و مرددی عقیفه فاضل، خوشام و نیک‌سیرت بود. یکی از مورخین اشاره کرد که از آثار بجا مانده او کتابخانه‌ای بود که نوزده

هزار کتاب داشت و او آنها را برای طالبان علم، وقف کرده بود. بی‌شک وجود این کتابخانه‌ها با قدمت طولانی تصویری گویا از انتشار کتابخانه‌های وقفی در شهرهای دور و نزدیک جهان اسلام است.^{۱۸}

در عصر حاضر نیز کسانی بودند که به وقف کتاب همت گماشته و آثار گرانبهایی از خود بجای گذاشته‌اند. آیت‌الله مرعشی نجفی (ره) که کتابهای متعددی را به کتابخانه دانشگاه تهران، آستان قدس رضوی، آستانه حضرت معصومه، مدرسه فیضیه، آستانه شاهچراغ وقف و خود کتابخانه‌ای را تاسیس نمود و تمام کتابهای خود را اعم از خطی و چاپی وقف کرد و یا کتابخانه آیت‌الله گلپایگانی و کتابخانه وزیر یزد و کتابخانه ملک که از کتابخانه‌های معاصر وقفی هستند.

پانویس‌ها:

۱. دهخدا، علی‌اکبر، لغت‌نامه، حرف واو.
۲. معین، محمد، فرهنگ فارسی، تهران: امیرکبیر، ۱۳۶۲ (حرف واو. ص ۵۰۴۷).
۳. ابن عبدالحق البغدادی، مرآصد الاطلاع، بیروت: دارالجلیل، ۱۴۱۲ ق = ۱۹۹۲، ج ۱، ص ۱۱۷.
۴. شهبابی، علی‌اکبر، تاریخچه وقف در اسلام، تهران: دانشگاه تهران، ۱۳۴۳ (ص ۵).
۵. سیبغی، محمدمکی، نقش کتابخانه‌های مساجد در فرهنگ اسلامی، ترجمه علی شکوئی، تهران: وزارت ارشاد اسلامی، سازمان مدارک فرهنگی انقلاب اسلامی، ۱۳۷۳ (ص ۶).
۶. العش، یوسف، کتابخانه‌های عمومی و نیمه عمومی در قرون وسطی، مشهد: آستان قدس، ۱۳۷۲، ص ۹۱.
۷. سیبغی، محمدمکی، نقش کتابخانه‌های مساجد در فرهنگ اسلامی، ترجمه علی شکوئی، تهران: وزارت ارشاد اسلامی، سازمان مدارک فرهنگی انقلاب اسلامی، ۱۳۷۳ (ص ۶) مقدمه مترجم: (دکتر علی شکوئی).
۸. ساعتی، محمود، وقف و ساختار کتابخانه‌های اسلامی، ترجمه احمد امیری شادهمری، مشهد: آستان قدس رضوی، بنیاد پژوهشهای اسلامی، ۱۳۷۴، (ص ۶۷).
۹. ابن خلکان، وفیات الاعیان، قاهره: مکتبه‌النهضة المصریه، ۱۹۴۸، ج ۵، ص ۱۸۹.
۱۰. فدائی عراقی، غلامرضا، کتاب و کتابخانه تهران: سازمان مدارک فرهنگی انقلاب اسلامی، ۱۳۷۵، (ص ۱۶).
۱۱. محقق، مهدی، یادنامه ادیب نیشابوری، تهران: دانشگاه تهران، مک‌گیل، ۱۳۶۵ (ص ۲۰۶).
۱۲. العش، یوسف، کتابخانه‌های عمومی و نیمه عمومی در قرون وسطی، مشهد: آستان قدس، ۱۳۷۲، (ص ۹۲).
۱۳. همان ماخذ (ص ۹۴).
۱۴. شوکتی، محمدین علی، فتح‌التقدیر، ۴۳۱ به نقل از یوسف العش، کتابخانه‌های عمومی و نیمه عمومی عربی در قرون وسطی، مشهد: آستان قدس، ۱۳۷۲ (ص ۹۵).
۱۵. محقق، مهدی، یادنامه ادیب نیشابوری، تهران: دانشگاه تهران، مک‌گیل، ۱۳۶۵، (ص ۱۰۲).
۱۶. باقوت حموی، معجم‌الادبایه، ۹/۱۴.
۱۷. گلچین معانی، احمد، راهنمای گنجینه قرآن، ۱۳۴۷، ص ۳۶.
۱۸. محقق، مهدی، یادنامه ادیب نیشابوری، تهران: دانشگاه تهران، مک‌گیل، ۱۳۶۵، ص ۱۱۴.
۱۹. ابن‌اثیر، الکامل فی تاریخ بیروت: ۱۹۷۹، ص ۵۰۲/۹.